

Tomáš TYPOVSKÝ

Ostrava

Jan HOLEŠ

Olomouc

Příjmení na bázi zooapelativ v češtině a v polštině

1. Úvod

Vznik vlastního jména je dán společenskou potřebou vyčlenění jednotlivce stejného druhu. Vlastní jména jsou zásadně obecného původu, v začátcích svého vývoje a při svém vzniku je vlastní jméno totožné s některým jménem obecným, což odpovídá obecnému poznatku, že k pojmenování nových skutečností se většinou používá prostředků v jazyce již existujících. Samozřejmě se přitom přihlíží k různým jazykovým a společenským modelům a normám. Tyto ohledy lze dobře pozorovat při volbě jména nově narozeného dítěte (které se ovšem netvoří, nýbrž vybírá z existujícího repertoáru) a mohou být společenského, politického, kulturního nebo náboženského charakteru.

Původní lexikální význam se pro funkci vlastního jména stává irelevantním (jako v případě českého příjmení *Černý* nebo polského *Czarny*), a někdy dochází i k jeho úplnému zániku – vlastní jména se pak stanou synchronně zcela neprůzračnými. Tato neprůzračnost je však někdy ožiována pomocí lidové etymologie, různých přezdivek apod. Ruší se tím souvislosti mezi vlastními jmény a jmény obecnými, a to nejen po stránce lexikální, ale rovněž morfologické (např. odchylky od skloňovacích vzorů apod.) a fonetické (různé deformace apod.). Vlastní jména se izolují, diferencují se od jmen obecných. Někdy se vyznačují archaičností a uchovávají vývojově starší formy.

2. Původ a zdroje příjmení

Všechny indoevropské jazyky prošly fází jednojmennosti, která se v češtině udržela až do 13. století (Moldanová 1983: 15). Pohanští Čechové měli původně jediné jméno osobní, které bylo později nahrazeno tzv. jménem křestním. Křestní jména byla pro lepší označení osoby doplňována přízvisky, což byly různé obměny křestních jmen, označení otce, ženy, řemesla, domova, vlastnosti apod. Přízviska sloužila pro vážný styk s veřejností. Také přezdívký, z nichž vyprchal citový prvek, se mohly stát přízvisky. Jedna osoba mohla mít přízvisek více. Používání přízvisek jako doplňkového pojmenování vedlo časem k zavedení pravidelné dvoujmennosti. Přízviska jsou předchůdci pozdějších příjmení. Neustálenost, nedědičnost a proměnlivost jsou největšími rozdíly mezi starými přízvisky a dnešními příjmeními (Svoboda 1964: 187). Z přízvisek se vyvinula dnešní dědičná příjmení jako povinné a závazné označení celé rodiny podle otce. Později se řadový občan stal důležitým činitelem pro stát a státní pokladnu a to vedlo k dnešní stabilizaci příjmení. Úsilí o stálé, pevné, dědičné pojmenování osob příjmením vyvrcholilo na českém území vydáním patentu císaře Josefa II. r. 1780. Židovské obyvatelstvo muselo přijmout stálé příjmení od r. 1788.

Uvádí se, že dnešní čeština má kolem 40 000 příjmení (Moldanová 1983: 15). Mezi obyvatelstvem se příjmení často opakují a nejsou vždy důkazem o příslušnosti jmenovců ke stejnému rodu. Totéž příjmení mohlo vzniknout na různých místech a z různých příčin. Nejčastější české příjmení *Novák* vznikalo na různých místech pro označení nových sousedů a uvádí se, že v roce 1990 žilo na území České a Slovenské federativní republiky téměř osmdesát tisíc nositelů tohoto jména (Knappová 1992: 146).

3. Příjmení vzniklá ze jmen zvířat

Příjmení vzniklá z názvů zvířat tvoří početnou skupinu. Názvy zvířat bývají jako osobní jména pokládány za metaforické, ale bližší pravdě je asi představa, že spolu se jménem na člověka přecházejí je-

jich typické vlastnosti, jako třeba bojovnost, síla, odvaha, zdraví. K nejstarším slovanským jménům patří např. *Býk*, *Kozel*, *Medvěd*, *Tur*, *Vlk*, *Zajíc*, *Zvěř* (Svoboda 1964: 45). Etymologická motivace těchto příjmení není jednoznačná. Příjmení *Sova* mohlo vzniknout podle znamení sovy na domě, může to být pojmenování metaforické, vzniklé z přezdívký, narážky na některé vlastnosti, vzezření a jiné okolnosti (Svoboda 1964: 186).

Z členění českých příjmení vzniklých na bázi zooapelativ je nejpodrobnější a nejpropracovanější třídění J. Beneše (1962: 189–197), který rozlišuje příjmení vzniklá z názvů domácích zvířat, lovné zvěře, šelem, drobných savců, ptactva domácího nebo volně žijícího, ryb, jiných vodních živočichů, plazů, hmyzu, cizokrajných a vymyšlených zvířat. Známé je rovněž dělení J. Svobody (1964: 195–196), které se však týká pouze staročeských příjmení a je méně podrobné. Rovněž J. Kotík (1897: 156–161) podává třídění příjmení vzniklých ze jmen zvířat a používá kategorie jako zvířata čtvernohá, ptactvo, plazi, ryby a hmyz.

Z polské literatury je dostupné třídění W. Milerského (1996: 60). Jeho klasifikace rozlišuje pouze skupinu příjmení vzniklých z názvů zvířat, dále se však už nerozlišuje podle druhů, jako je tomu u Beneše, Svobody či Kotíka.

Výše uvedeným klasifikacím lze vytknout, že se v nich mísí pojmy z běžného jazyka (*domácí savci*, *zvířata čtvernohá*, *lovná zvěř* aj.) s termíny zoologickými (*obojživelníci*, *plazi*, *drozdovití* aj.). Nabízejí se tedy ještě klasifikace jiné, například klasifikace uplatňující důsledně zoologickou taxonomii.

4. Analýza korpusu příjmení

Na rozdíl od výše uvedeného třídění sémantického dále použijeme kritéria morfologického. Jako korpus jsme použili ostravský telefonní seznam z roku 2001 a varšavský telefonní seznam z téhož roku. Excerpovali jsme celkem 946 synchronně motivovaných příjmení vzniklých z názvu zvířat, z toho 483 českých a 463 polských. Příjmení jsme

se rozhodli rozdělit na taková, která obsahují prostý, i když často všelijak modifikovaný (zkomolený, nářeční), název zvířete a na odvozená, ta pak dále na substantivní a adjektivní. Zde uvádíme příklady českých a polských příjmení rozdělených podle slovo-
tvorné motivace:

1. Česká příjmení přejatá z prostého názvu zvířete: *Brabec, Cap, Čejka, Drozd, Golomb, Holub, Chocholouš, Jalůvka, Kačer, Laštůvka, Mucha, Nedvěd, Orel, Papoušek, Ryba, Sejkora, Tchorz, Vlk, Zajíc, žaba* aj.
2. Česká příjmení odvozená:
 - a) substantivní ze sufixem: *-ek: Baranek, Čapek, Golombek, Havránek, Chocholoušek, Jelínek, Kalousek, Lelek, Nedvídek, Orlíček, Pávek, Slaviček, Špaček, Vlček, Zajiček* aj. *-ik/-ik: Bobřík, Čapík, Dudík, Gonsorčík, Kapřík, Myšík, Orlík, Sokolík, Švábík* aj.; *-ka: Čmelka, Hůska, Kočička, Laštovička, Myšička, Ovečka, Rybka, Sovička, Včelka, Zmijka, žežulka* aj.; *-ko: Capko, Čajko, Kočko, Kořátko, Kurko, Kuřátko; -ec: Holubec; -ěc: Baraněc; -ak/-ák: Baraňák, Čapák, Čížák, Hnidák, Husák, Jelenčík, Kravák, Kunak, Kuňák, Kurák, Lišák, Liščák, Myšák, Rybák, Sikorjak, Vraňák, žabák; -evič: Dudkevič; -ovič: Myškoví, Rybovič, Vlkovič; -ař/-ář: Holubář, Krysař; -ov: Orlov; -ok: Kaniok, Liszok, Lišok.*
 - b) adjektivní se sufixem: *-ský/-ovský: Beranovský, Čajkovský, Drozdovský, Husovský, Chroustovský, Jastrzembský, Jestřábský, Kozlovský, Losovský, Orlovský, Pilchovský, Rybanský, Slavíkovský, Vosovský, Zmijovský, žabinský* aj.; *-cký: Brtnický, Lisický, Losenický, Nedvědícký, Orlický; -ski/-owski: Golembiowski, Golembiovski, Jastrzembski, Krolkowski, Krukowski, Losowski, Muszynski, Sokolowski, žabiński; -aří: Ovčáří; -ovskij: Krukovskij; -ný: Včelný.*
3. Polská příjmení přejatá z prostého názvu zvířete: *Baran, Czajka, Dzik, Gąsior, Jastrząb, Kawka, Łoś, Motyl, Niedźwiedź, Orzeł, Paw, Ryś, Słowik, Tchorz, Wilk, Wrona, Zając, Żaba* aj.
4. Polská příjmení odvozená:

- a) substantivní se sufixem: *-ek: Baranek, Gołąbek, Koteczek, Lisek, Nidźwiadek, Orzelek, Ptaszek, Rybaczek, Skowronek, Wilczek, Zajączek, Żuberek* aj.; *-ik: Dudzik, Gilik, Ptasznik, Rybacznik, Sowik; -yk: Bobrzyk, Owczarczyk, Rybaczyk, Rybarczyk; -ka: Jaskółka, Krówka, Myszka, Pszczółka, Rybka, Sowka, Wronka, Żabka, Żabówka* aj.; *-ko: Żabko; -ec: Gąsieniec, Wieprzec; -ak: Bocianiak, Gołębiak, Jeleniak, Kurczak, Myszak, Owczarzak, Pawiak, Rybak, Sikorzak, Trzmielak, Wilczak, Żabiak* aj.; *-ewicz: Bocianiewicz, Czyżewicz, Dudkiewicz, Gąsioriewicz, Jeleniewicz, Królikiewicz, Motylewicz, Norkiewicz, Przepiórkiewicz, Rybakiewicz, Szczurkiewicz, Zajączkiewicz* aj.; *-owicz: Bobrowicz, Cyrankowicz, Jeżowicz, Kukulowicz, Muchowicz, Owadowicz, Pawkowicz, Szpakowicz, Wieprzkowicz, Żubrowicz* aj.; *-arz: Czaplarz, Kobylarz, Owczarz; -ow/-ów: Kozłow, Kozłów, Żukow; -czuk: Owczaczuk.*
- b) adjektivní se sufixem: *-ski/-o(e)wski: Bobrowski, Czyżewski, Gołąbski, Jastrzębowski, Kaczorowski, Lisowski, Myszkowski, Niedźwiedziński, Orzelski, Pelikański, Rakowski, Sarnawski, Tchorzewski, Tchórzewski, Wiewiórkowski, Zajączewski, Żabiński* aj.; *-cki: Baranecki, Kobylecki, Komarecki, Niedźwiecki, Rybacki, Sarniecki, Tchórznicki, Wronecki, Ziembicki, Żabicki* aj.; *-dzki: Niedźwiedzki; -arzy: Owczarzy.*

5. Závěry

Náš výčet dobře ukazuje proporční zastoupení jednotlivých typů příjmení na daném území, je však potřeba přiznat, že z metodologického hlediska skýtá mnoho nástrah. Především by bylo potřeba vyřešit problém synchronní a diachronní motivovanosti těchto jmen, protože diachronní analýza by pravděpodobně odhalila další jednotky pro současné mluvčí nemotivované. Jazykově morfologická charakteristika se navíc často dostává do konfliktu se zoologickou skutečností. V prostých názvech zvířat se objevuje např. *Špak*, což není zoologický název, a naopak *Vlaštovka* nebo *Kukačka*, která jsou z diachronního hlediska zdrobnělinami.

Tabulka 1. Morfologická charakteristika excerpovaných českých příjmení

Typ	Sufix	Počet	Procento
Prostý název		239	49,4
Odvozený substantivní	-ek	76	15,7
	-ik/-ík	33	6,8
	-ka	26	5,4
	-ko	6	1,2
	-ec	1	0,2
	-ěc	1	0,2
	-ak/-ák	17	3,5
	-evič	1	0,2
	-ovič	3	0,6
	-ař/-ář	2	0,4
	-ov	1	0,2
	-ok	3	0,6
	jiná	12	2,5
Odvozený adjektivní	-ský/-ovský	44	9,1
	-cký	5	1,0
	-ski/-owski	10	2,0
	-aří	1	0,2
	-ovskij	1	0,2
	-ný	1	0,2

Pro přehlednost uvádíme proporce příjmení v následujících tabulkách pro každý jazyk zvlášť. Tabulka 1 se vztahuje na celkem 483 českých příjmení excerpovaných z ostravského telefonního seznamu. Nejvýznamnější a téměř poloviční skupinu tvoří příjmení vzniklá z prostého názvu zvířete (239, tj. 49,4%). Druhou nejvýznamnější skupinu tvoří příjmení odvozená pomocí deminutivního sufixu -ek (76, tj. 15,7%), po ní následuje skupina tvořená příjmeními zakončenými na -ský/-ovský (44, tj. 9,1%). Nejmeně početnou skupinu tvoří příjmení tvořená sufixy augmentativními -ec (1, tj. 0,2%), -ěc (1, tj.

0,2%) a příjmení tvořená sufixy -ok (3, tj. 0,6%), -evič (1, tj. 0,2%) a -ov (1, tj. 0,2%). Z adjektivních se jedná o sufixy -aří (1, tj. 0,2), -ovskij (1, tj. 0,2%) a -ný (1, tj. 0,2%).

Výrazným a zajímavým jevem ve zvoleném korpusu je výskyt původně polských příjmení s počestlým pravopisem (*Bonček, Dzikovský, Gonsior, Jastrzembský, Koziol, Slovik, Vevjorka, Zajonc* aj.). Je to způsobeno významným vlivem polského elementu v demografické skladbě obyvatelstva na Ostravsku. Podrobnější charakteristiku těchto příjmení uvádíme jinde (srov. Holeš, Typovský 2003).

Tabulka 2. Morfologická charakteristika excerpovaných polských příjmení

Typ	Sufix	Počet	Procento
Prostý název		138	29,8
Odvozený substantivní	-ek	28	6,0
	-ik	5	1,0
	-yk	4	0,9
	-ka	12	2,6
	-ko	1	0,2
	-ec	2	0,4
	-ak	23	5,0
	-ewicz	31	6,7
	-owicz	19	4,1
	-arz	3	0,6
	-ow/-ów	3	0,6
	-czuk	1	0,2
Odvozený adjektivní	-ski/-wski	165	36,0
	-cki	26	5,6
	-dzki	1	0,2
	-arzy	1	0,2

Polský korpus se skládá celkem ze 463 příjmení. Největší skupinu tvoří příjmení odvozená pomocí sufixu -ski/-o(e)wski. Tímto sufixem je odvozeno 165 polských příjmení. Je patrné, že se v našem korpusu

jedná o nejproduktivnější polský sufix, procentuální podíl této skupiny je plných 36%. Druhou nejpočetnější skupinu tvoří příjmení vzniklá z názvu zvířete. Těch je 138, tj. 29,8% z celého korpusu.

Literatura

- Beneš J., 1962, *O českých příjmeních*, Praha.
- Holeš J., Typovský T., 2003, *Morfologicko-sémantická analýza českých příjmení tvořených z názvů zvířat a užívaných na severní Moravě*, „Naše řeč“ 86, s. 120–125.
- Holub J., Lyer S., 1978, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Knappová M., 1992, *Příjmení v současné češtině*, Liberec.
- Kotík A., 1897, *Naše příjmení*, Praha.
- Milerski W., 1996, *Nazwiska cieszyńskie*, Warszawa.
- Moldanová D., 1983, *Naše příjmení*, Praha.
- Rospond S., 1967, *Słownik nazwisk śląskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rymut K., 1991, *Nazwiska Polaków*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Svoboda J., 1964, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha.
- Šrámek R., 1999, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno.